

БРАТИ ЩЕРБАКІВСЬКІ: НА ШЛЯХУ ОСЯГНЕННЯ ФЕНОМЕНУ УКРАЇНСЬКОЇ ХРАМОВОЇ АРХІТЕКТУРИ

Вадим (1876–1957) і Данило (1877–1927) Щербаківські належать до нечисленного покоління дослідників українського мистецтва, яке заявило про себе на самому початку ХХ ст., коли відбувався активний процес накопичення фактичного матеріалу, формування колекцій національної культурної спадщини, перші спроби її осмислення та інтерпретації. На той час мистецька проблематика ще не виокремилася із загальноісторичної, точніше, із первісного розуміння археології як дослідження будь-яких старожитностей, тому не дивно, що інтереси обох учених, які від початку мали українознавче спрямування, вирізнялися широким спектром і корелювалися з орієнтацією Володимира Антоновича на вивчення національної історії з використанням допоміжних дисциплін. Залежно від життєвих колізій та соціально-політичних катаклізмів змінювалася лише пріоритетність галузей гуманітарного знання для кожного з них. Так, старший із братів — Вадим, який починав з дослідження культового й народного декоративного мистецтва, увійшов в історію насамперед як археолог та етнолог, автор синтетичних праць з етногенезу українців і праісторії. Натомість Данило заявив про себе в науковому світі публікаціями з проблем вітчизняної середньовічної історії та археології, але більшу частину життя присвятив збиранню й дослідженню пам'яток пластичного мистецтва. Вагоме місце в доробку кожного з дослідників посідала проблематика дерев'яної храмової архітектури та комплексу творів, що зберігалися в церкві, — будівлі, присвяченої «для різного роду громадським або суспільним способом роблених виявів найбільш піднесеного суспільного почуття, найвищих суспільних душевних настроїв, виявлених у різного роду церемоніях, громадських співах і громадських молитвах, виявах найвищих і найшляхетніших духових емоцій, скермованих до найвищого в людських поняттях, ідеалізованого та ідеального Добра, конкретизованого й уможутненого в понятті й вираженого у слові: Бог»¹⁾.

Обидва брати, як і їхні молодші сестри Зінаїда та Євгенія (Ївга), народилися в с. Шпичинцях Сквирського пов. Київської губ. (нині Ружинського р-ну Житомирської обл.) у родині Михайла Щербаківського та його дружини Феодосії, народженої Матушевської. Кілька поколінь предків майбутніх дослідників як по батьківській, так і по материнській висхідній належали до церковно- та священнослужителів, що наклало суттєвий відбиток на їхнє формування, найперше обумовило аскетичне ставлення до праці. Тимофій Щербаківський — прадід з батьківського боку — тридцять два роки прослужив дяком у Дмитрівській церкві в

1) *Щербаківський В. Церковна архітектура* / В. Щербаківський // *Записки Чину св. Василя Великого*. — 1958. — Т. 3. — С. 23.

До шановних читачів.

За останні часи значно побільшився інтерес до народнього мистецтва взагалі і з особна до мистецтва українського.

Поруч з цим досить інтензивно ведеться, як громадськими організаціями, так і приватними особами, збирання матеріалу.

Такого матеріалу зібрано вже багато. Де-що з нього видано, але видано порівнюючи з існуючою кількістю дуже мало і більшість значних і цікавих галузей українського мистецтва зостається невикористаною і навіть невідомою, не тільки для широких верств суспільства, але й для діячів науки і практики.

Ця книжка становить перший випуск видання, що має метою заповнити цю прогалину і дати більш менш систематично зведений матеріал з широкого поля українського мистецтва.

Думка про видання такого змісту існувала вже давно, але здійснити її і пустити в світ цей перший випуск, можна було тільки завдяки допомозі щирого прихильника українського мистецтва, славного нашого артиста Олександра Мишуги, котрому автор видання присвячує з найглибшою пошаною отсю свою працю.

Вадим Щербаківський.

Avis au lecteur.

L'intérêt du public pour l'art populaire en général et tout spécialement pour l'art de l'Ukraine a augmenté considérablement ces dernières années. En même temps, beaucoup d'organisations sociales et de personnes privées s'occupent activement à recueillir des documents et elles y ont parfois parfaitement réussi. Une certaine quantité de ces documents a déjà été publiée, mais ce n'est que peu en comparaison du total des documents recueillis et la plus grande partie de l'art de l'Ukraine — justement la plus intéressante — reste encore inconnue, non seulement au grand public et aux artistes, mais aussi aux savants. Ce livre est le premier volume d'une série, dont le but est justement de combler cette lacune et de publier d'une façon à peu près systématique les documents relatifs à l'art de l'Ukraine.

Le projet d'une telle publication existait depuis longtemps, mais ce commencement de réalisation n'a été rendu possible que grâce à la générosité de notre éminent artiste et mécène de l'art de l'Ukraine, M. A. Mychouga. C'est aussi à lui que l'auteur de cette publication dédie son œuvre avec l'expression de son plus profond respect.

V. Chtcherbakivsky.

21. П'ятибанна церква [Різдва Пр. Богородиці 1791 р.] XVIII віку, с. Лісовичі, пов. Тараща в Київщині.

21. Église avec cinq coupoles. Village de Lisovytchi, distr. de Tarachtcha, gouv. de Kiev.

ПЕРЕДМОВА.

Всім відомі події останніх років, що припинили навіть де-які великі західньо-європейські видання з мистецтва, затримали також і вихід цього більш скромного видання, другий випуск якого виходить лише через 12 років після першого, виданого моїм братом Вадимом Щербаківським, і через 8 років після того, як цей другий випуск був складений.

В другому випускові «Українського Мистецтва» не привелось дотримати наміченого плану. Прийшлося виключити знімки одинадцяти дзвіниць, що були вислані на архітектурну виставку в Петербурзький Інститут Цивільних Інженерів, тому що вони цілком несподівано для мене, без згоди й порозуміння зі мною, були видані по калькам Савицького М. Красовським в «Курсѣ исторіи русской архитектуры. Часть I. Деревянное зодчество. Петроград. 1916». Матеріяли до цивільного будівництва, що були налагоджені для цього випуску і переховувались у В. Г. Кричевського, згоріли разом з власною його колекцією в січні місяці 1918 р.

Щоб не затримувати видання й надалі, прийшлося дати майже виключно ті знімки пам'яток архітек-

PRÉFACE.

Les événements bien connus de tout le monde et qui ont fait cesser l'édition même de quelques grandes publications d'art européennes ont aussi empêché la publication du présent ouvrage modeste, dont le 2-ème fascicule ne paraît que douze ans après le 1-er, publié par mon frère Vadyme Chtcherbakivsky et huit ans après son arrangement.

Dans le présent fascicule de „L'Art de l'Ukraine“ je n'ai pu m'en tenir au programme proposé préalablement. J'ai été obligé d'en exclure les photographies de onze campaniles. Ces photographies avaient été envoyées à l'exposition d'architecture à l'Institut d'Ingénieurs Civils à Pétersbourg et à mon insu et à ma grande surprise ont été publiées ensuite d'après les dessins de M. Savitsky par M. Krassovsky dans son „Cours de l'histoire de l'architecture russe, v I. L'architecture en bois. Petrograde. 1916“. Les documents de constructions profanes arrangés pour le présent fascicule et qui se trouvaient en conservation chez M. Kritchevsky ont été détruits avec toute la collection de M. Kritchevsky lors d'un incendie à Kiev au mois de janvier 1918.

ста чи фігуру, мати можливість в неділю чи в свято поставити свічку перед нею і помолитись; і ось внизу високої фігури-Розп'яття він прироблює маленький, в $\frac{1}{2}$ метра заввишки кіотик з шкляними дверцями куди й ставить маленьку фігурку Божої Матери, Миколая Угодника, архістратиґа Михаїла чи якого-небудь іншого святого (№№ 110, 111), а перед нею свічку чи ляпладку. Таких «фігур» з кіотами внизу досить багато в Галичині. Зполучення цих двох типів, чи певніше ідей, цеб то дашка на колюмнах над фігурою й кіота біля Розп'яття, і могло дати ідею найбільш розвиненого типу каплички української — будинка, закритого з чотирьох боків, з дверцями, де не тільки можна поставити образ чи кілька образів, але й свічку перед ними і помолитись спокійно, не боячись дощу чи снігу.

В таку приблизно систему можна було б привести ріжноманітні українські каплиці, як шукати їх органічного розвитку. Але поруч з цим органічним поступовим розвитком простіших форм каплиць на Україні в більш складні могли бути й були і безпосередні впливи з Заходу, безпосередня позичка тих чи інших мотивів, варіантів, навіть типів каплиць. Там теж ішов подібний органічний процес, який відбивався на Україні.

В альбомі дані зразки чотирьох типів каплиць: 1) каплички стовпові, 2) хрести і фігури святих під дахом на чотирьох колюмнах, 3) будинки-ніші для образів, 4) каплиці для молитви.

Капличка № 116 належить до першого типу. Вона уявляє собою

et peu élevé. On met ordinairement les statues de St. Nicolas, de St. Basile, des Archanges Michel et Gabriel etc. Les statues de différents saints sont toujours peintes. Quant à la forme et le style de ces sculptures il faut dire que l'influence qu'exerça l'Occident sur la culture et l'art ukrainiens se fait sentir aussi dans les croix de routes. Á maints endroits près de Kossov ou de Deliatyne au pied des Carpathes on peut rencontrer le même crucifix avec le dos en losange comme au Tyrole ou en Bavière et avec les mêmes proportions de différentes parties. Le nombre des documents recueillis et publiés concernant cette petite branche de l'art ukrainien est si insignifiant qu'il est difficile encore de parler des différences entre nos crucifix et ceux de l'étranger. On peut dire toutefois que chez nous il n'y a presque pas de ces hautes colonnes cylindriques en maçonnerie avec les petites statues de saints dessus qu'on rencontre si fréquemment en Pologne, en Bohême et en Europe Occidentale. Toutes celles que nous avons sont d'origine polonaise. On rencontre aussi rarement (seulement en Volhynie semble-t-il) les statues de Jésus Christ si favorites chez les Lithuaniens et les Polonais, telles que „Christus frasooblivy“ et „smutkelis“.

3. Chapelles. — Il faut distinguer les chapelles de routes de celles qu'on construisait dans les cimetières aux frais des églises ou des communes. Dans les chapelles des cimetières on célébrait les messes de mort, la semaine de Thomas (semaine après Pâques dédiée au souvenir des morts) on y offrait les repas en mémoire des morts. C'est pourquoi les chapelles

22. Церква [Непорочного Зачаття Пр. Богородиці, зб. 1746 р.] XVIII в. с. Ослав Білий, пов. Надвірна, Галичина.

22. Église XVIIIe s. vil. Oslav Bilyi. Dist. Nadvirna. Galicie.

23. Церква [Св. Параскеви 1718 р.] XVIII в. с. Космач, Гуцульщина, Галичина.

23. Église XVIIIe s. vil. Kosmatch. Houtzoulchtchyna. Galicie.

ЦЕРКВИ НА БОЙКІВЩИНІ¹⁾

Загальноукраїнський або, ліпше сказати, середньо-український тип церков в літературі уже добре з'ясовано і ілюстровано значним числом різних фотографій, плянів і т. и. Але відміни сього стилю, особливо галицькі, не вияснені ще й досі у бажаній повноті.

На однім типі галицьких церков, саме на бойківським, я й спинюся в сій коротенькій розвідці.

Ще 1909 року Наукове Тов. ім. Шевченка у Львові поручило мені прослідити відміни бойківського типу церков від загального, беручи під увагу не лишень галицький, але й угорський бік бойківських Карпат. Екскурсія, ведена в напрямі Стрий–Лавочне–Мукачів, а також деякі екскурсії в Самбірщину і у підгір'є аж до Рогатинського повіту дали докази того, що, без огляду на істнуванє відмін у деяких деталях, бойківські церкви вповні належать до українського стилю; мають вони разом з ним усі ті прикмети, котрі відріжняють його від московського або, ліпше сказати, загальновеликоруського стилю, і не мають нічого спільного з північноросійськими (архангельськими, олонцькими, вологодськими), як се, пр[иміром], старався доказати у своїх примітках Ігор Грабар (диви його «История Русского Искусства», т. II. Ст. 361–376). Архітектурні відміни скрізь слідкують за лінгвістичними і обмежують ся етнічними границями, творючи на пограничній території (напр., з Мадярищиною) осібний межовий архітектурний тип.

Спільність стилю виявляєть ся у таких рисах:

1) Церква у бойків, як і на цілій Україні, звичайно трьохбанна, або, ліпше, трехвежна.

2) Вежі зв'язані між собою в напрямку від заходу до сходу (в поземім пляні — форма корабля), до того-ж середня вежа звичайно буває висша від бічних або крайних, а ніколи не буває низша.

3) В церквах п'ятивежних вежі зв'язані між собою навхрест, так що в поземім пляні творить ся форма грецького (рівнорамного) хреста (диви іл. 14).

4) Вхідні двері завсіди бувають в західній вежі з самого заходу сонця, хоча додатково трапляють ся ще бічні двері найчастійше від полудня.

5) Вівтар все містить ся у східній вежі.

6) Підлога у вівтарі ніколи не буває висша від підлоги в самій церкві (як се обов'язково мусить бути у московських церквах).

7) Кожда вежа безпремінно буває многоповерхова, так щоб з середини принадувала глядача високість бані, побільшена питомою для всіх українських церков ілюзією.

8) Іконостас все буває високий, так що переходить поза злом середньої бані і досягає часто другого поверха.

Відміни:

1) Вежі в бойківських церквах взагалі менші, ніж у середньо-українських церквах.

2) Кожда вежа має більше поверхів, ніж се помітно в середньо-українських церквах (часом дев'ять) (диви іл. 15, церква в Борині).

3) Кождий поверх значно низший, ніж в українських церквах (часом всього в два балки високости).

4) Кожда вежа завсігди буває чотирикутна, лише часом і то досить рідко переходить в горі у вісьмокутну (диви іл. 2 і 3).

5) В бойківських церквах західня вежа часом служить за звінницю, але вона ніколи не міняє вигляду церкви, бо не міняє від того своєї високости і ніколи не буває висша від середньої вежі. Де так буває, то се вже тип нечистий, і можна легко пізнати, звідки така відміна взялась (напр., так буває на мадярській границі, де вплив сей, часто примусовий, йде від Мадярів) (диви іл. 4, 8, 9). Ся прикмета, між иншим, дуже відріжняє її від великоруської церкви, в котрій вежа з звінницею завсіди висша від середньо-церковної, при відсутності у великоросів вівтарної вежі.

6) Орнаментація одвірків і їх конструкція (устрій) в бойківських церквах нагадує трохи готик (диви іл. 6).

Що до ріжниць, які заходять між церквами самого бойківського типу, то тут можна помітити деякі зв'язки з високістю гір, серед котрих побудована церква.

1) Принято на засіданю історичної секції дня 5.III.1913.

Д. Антонович

ПЕРЕД ЛИЦЕ ЕВРОПИ

*Українське мистецтво. I. Дерев'яне будівництво
і різьба на дереві. Улаштував В. Щербаківський. — L'Art
de L'Ukraine. L'architecture etc. Львів–Київ, 1913.*

Елегантський томик знімків, добре зроблених на гарному папері, з українського дерев'яного будівництва і різьби по дереву, улаштований п. Вадимом Щербаківським, починає, як довідуємося з передмови, видавництво «більш менш систематично зведеного матеріалу з широкого поля українського мистецтва». З тої ж передмови довідуємося, що видання цього першого тому «українського мистецтва» могло здійснитися завдяки допомозі п. Олександра Мишуги. Розуміється, прихильники українського мистецтва повинні мати почуття щирої вдячності до п. Мишуги за його інтелігентний дар, тим більше що двомовний (український і французький) текст видання дає можливість не тільки користуватися цим виданням українцям, але і демонструвати українську артистичну творчість перед цілою Європою.

Але тим самим перед п. Щербаківським стояло подвійне завдання: дати новий матеріал для українців і представити перед лице Європи характер українського дерев'яного будівництва і артистичної різьби по дереву. А як два такі завдання до певного ступеня протилежні одно одному, то і вив'язався п. Щербаківський щасливо лише із першого і справді видав матеріал майже весь ще не опублікований. Таким чином, нове видання прекрасно доповнює раніше видані твори про дерев'яне будівництво. Але разом з тим п. В. Щербаківський, складаючи матеріал першого тому «українського мистецтва», як видно, зовсім не рахувався з читачем європейцем, бо матеріал, поданий їм, ледве чи

можна визнати найбільш характерним і вже ні в якому разі не систематичним. Навпаки, в виборі матеріалу, може, надто панує випадковість. Так, із двадцяти знімків церков п'ятнайцять подають церкви з Австрійської України, чотири із Київщини, одна з Полтавщини, а з інших частин України не подано нічого. Так само із чотирнайцять дзвіниць десять представляють дзвіниці галицькі, чотири дзвіниці з Київщини, і тільки. Одже так улаштований матеріал найменше може ілюструвати думку автора, що, «не дивлячись на пошматованість української території, не дивлячись на різні політичні умови життя, нарід український зумів заховати свою спільну вдачу на цілм протязі своєї великої території». Так само європейський читач із виданого томику не зможе винести поняття і про багатства форм українських дерев'яних церков, бо з тих же двадцяти знімків, що уміщено в цьому томі, чотирнайцять церков трьохбанних, п'ять п'ятибанних, тільки одна однобанна, а інших форм немає зовсім. Така випадковість матеріалу стоїть в повному противенстві до наведеної обіцянки автора «дати більш менш систематично зведений матеріал».

Не більше системи, ніж в будівництві церковному, знаходимо в будівництві хатньому. Так, із дванайцять знімків хат, що зрештою уявляють матеріал скорше етнографічний, ніж мистецький, знаходимо шість хат з Полтавщини, три з Бойківщини, дві з Гуцульщини, одну з Київщини, і тільки. До того ж хати різних місцевостей так відрізняються між собою, що читачеві дуже важко буде

БІБЛІОГРАФІЯ ДОДАТКІВ

1. А. Л. Украинский архитектурный стиль // Украинская жизнь. — 1912. — № 9. — С. 32–45.
2. *Александренко И.* Современное украинское искусство в Галиции / И. Александренко // Искусство. — К., 1911. — № 10. — С. 404–407.
3. *Александренко И.* Искусство в Галиции / И. Александренко. — К., 1915.
4. *Антонович Д. В.* Характер дослідів над українським архітектурним стилем / Д. В. Антонович // Дзвін. — 1913. — № 12. — С. 481–487.
5. *Белоус Ф. И.* Церкви русские в Галиции и на Буковине в сравнении с храмами и зданиями у иных, преимущественно древних, народов / Ф. И. Белоус. — Коломыя : Черенками и изданием Мих. Белоуса, 1877. — 184 с. : ил.
6. *Беляшевский Н. Ф.* Отчет о поездке в Глухов / Н. Беляшевский // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — К., 1903. — Кн. 17, вып. 1. — Отд. 1. — С. 8–16.
7. [Варяницин А. М.] Об украинском архитектурном стиле / А. Вар-ъ // Украинская жизнь. — 1913. — № 1. — С. 27–32.
8. *Волков Ф. К.* Религиозные сооружения в Восточной Галиции и в частности в Карпатах / Ф. К. Волков // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове, 1909. — М., 1911. — Т. 3. — Протоколы. — С. 92.
9. *Волков Ф.* Старинные деревянные церкви на Волини / Ф. Волков // Материалы по этнографии России. — СПб., 1910. — Т. 1. — С. 21–44.
10. *Волков Ф.* Этнографические особенности украинского народа / Ф. Волков // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Пг., 1916. — Т. 2. — С. 455–647.
11. *Головацкий Я. Ф.* Об исследовании памятников русской старины, сохранившихся в Галичине и Буковине / Я. Ф. Головацкий // Труды I-го Археологического съезда в Москве. — М., 1871. — Т. 1. — Приложение. — С. 219–242.
12. [Голубовский П.]. Запорожский храм в Новомосковске / П. Г. // Киевская старина. — 1888. — Т. 20, № 1–3. — С. 41–48.
13. *Горностаев А. В.* О деревянных церквях Черниговской губернии / А. В. Горностаев // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове, 1909. — М., 1911. — Т. 3. — Протоколы. — С. 80.
14. *Грабарь И. Э.* История русского искусства. Т. 1. Архитектура. Дюпетровская эпоха. Вып. 1–4 / И. Грабарь. — М. : И. Кнебель, [1910]. — [6], 508, [5] с. : ил.
15. *Грабарь И. Э.* История русского искусства. Т. 2. Архитектура. Дюпетровская эпоха : (Москва и Украина). Вып. 5–8 / И. Грабарь. — М. : И. Кнебель, [1911]. — 478, [2] с. : ил.
16. *Даль Л. В.* Древние деревянные церкви в России / Л. В. Даль // Зодчий. — 1875. — № 6. — С. 78–79.
17. *Даль Л.* Трехглавые церкви / Л. Даль // Зодчий. — 1874. — № 11 (ноябрь). — С. 139.
18. *Доманицкий В. Н.* Отчет об археологической экскурсии в Звенигородский уезд Киевской губ. летом 1901 года / В. Н. Доманицкий // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — К., 1903. — Кн. 17, вып. 3. — С. 86–112.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

- Август III — 230
Агапия — 271
Александренко И. — 378, 427
Александрович А. — 309
Алепський П. — 265
Андрій Боголюбський — 259
Андруєвич А. — 314
Андрущенко Е. — 311
Антонович В. Б. (Antoniewicz W., Antonovitch V.) — 7–10, 18–19, 35, 157–159, 162, 308, 339–340, 373, 417–418, 431
Антонович Д. В. — 26–27, 33, 38, 377, 393, 423, 427
Апостол Д. (Apostol D.) — 28, 315–332, 336, 416

Б

- Багалій Д. І. (Багалеї Д. І.) — 33, 430
Баранович Лазар — 230
Барвенский П. — 313
Барсова М. — 371
Барщевский Н. П. — 305
Барщевский П. — 305
Бейтель А. — 10
Белковский И. — 231
Белонін М. М. (Белонин) — 363–364
Березовський М. С. — 346, 423
Бернино Дж. Л. — 276
Біднов В. — 27
Білоус Ф. І. (Белоус Ф. И.) — 369, 427
Біляшівський М. Ф. (Беляшевский Н. Ф.) — 10, 12, 14, 19, 23, 341, 374, 418–419, 427
Бобринський — 404
Болеслав Кривоуст, кн. — 271
Болеслав Храбрый, кн. — 271
Бородин А. П. — 381
Бортнянський Д. С. — 346, 423
Брунелески П. — 294
Бурко Д. — 39
Бусло П. П. — 305, 307

Числа **жирним** шрифтом позначають номер сторінки з ілюстрацією, а в дужках — порядковий номер ілюстрації із вказівкою відповідного тому «Українського мистецтва»

Умовні скорочення:

губ. — губернія	пов. — повіт
зб. — збудована	р-н — район
м. — місто	розібр. — розібрана
м-р — монастир	с. — село
мч. — містечко	с-р — собор
обл. — область	ц. — церква

А

Австро-Угорщина (Австро-Угорська імперія) — 24, 36, 57, 367, 393, 399

Адамівка, пов. Чигирин, Київщина (нині с. Чигиринського р-ну Черкаської обл.) — 361:

- мисник різьблений — 52, **110(I-103)**

Адріатика — 370

Азія — 268

Акрешори, пов. Печеніжин, Галичина (нині с. Косівського р-ну Івано-Франківської обл.):

- дзвіниця XIX ст. — **189(II-55)**
- ц. Св. Дмитра 1899 р., збережена — **180(II-34)**

Англія — 267, 350

Антверпен, м. (Бельгія):

- с-р Антверпенської Богоматері XIV–XVI ст. — 371

Антонівка, с. Жидачівського р-ну Львівської обл. — див. Яйківці

Архангельщина — 294

Астраханська губ. — 399

Аугсбург (Авгсбург), м. (Німеччина) — 18

Афон (Атос, Атон), монастирська держава на Халкідонському п-ві (Греція) — 261, 273, 408

Б

Баварія, іст. регіон (Німеччина) — 152, 406

Базалія, мч. Теофіпольського р-ну Хмельницької обл. — 142

Балинці, пов. Гвоздець, Галичина (нині с. Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.):

- дзвіниця XIX ст. — 143, **201(II-81)**, 302, **304(5)**, 426
- хрест церковний XVIII ст. — 50, **96(I-68)**
- хрест церковний XVIII ст. — 50, **97(I-69)**
- ц. Введення в храм Пресвятої Богородиці 1829 р., знищена у 1916–1918 рр. — 46, **72(I-15)**, **178(II-30)**, 302, **304(4)**
- церковні ворота — 144, **204(II-86)**, 426

Барбівці, Буковина (нині с. Брусниця Кіцманського р-ну Чернівецької обл.):

- дзвіниця II пол. XIX ст. — **189(II-57)**
- ц. Успення Пресвятої Богородиці 1877 р., збережена — 139, **171(II-17)**, 408

Батурин, м. Бахмацького р-ну Чернігівської обл. — 352

Бездрик, с. Сумського р-ну Сумської обл. — 378, 430

Безрадічі, Київський пов. (нині сс. Старі та Нові Безрадічі Обухівського р-ну Київської обл.):

- хрест церковний XVIII ст. — 50, **97(I-70)**

Бенарес (Варанасі), м. (Індія) — 368

Берег, іст. обл. в Угорщині та Закарпатті — 399

Бердичів (Бардичів), пов. м. Київської губ. (нині м., райцентр Житомирської обл.) — 353

Бердичівський (Бардичівський) пов. Київської губ. — 249, 353, 362, 365, 373, 431

Бережниця Шляхотська, пов. Калуш, Галичина (нині с. Бережниця Калуського р-ну Івано-Франківської обл.):